

Zieleń łódzkich Bałut. Kompozycja przestrzenna miejsc pamięci

Greenery of the bałuty area in Łódź.

Spatial composition of memory space

Streszczenie

Karol Borowiecki, Maks Baum i Moryc Welt – Polak, Niemiec i Żyd, czyli bohaterowie „Ziemi Obiecanej” – ucieleśniają nawarstwienie kultur, jakie tworzyły Łódź już od XVIII wieku. Obecnie miasto stawia czoło tematowi przywracania pamięci o dawnych mieszkańcach. Coroczny Festiwal Dialogu Czterech Kultur, rewitalizacja miejsc zagłady, czy tworzenie nowych przestrzeni pamięci jak Park Ocalonych, Park im. Szarych Szeregów to tylko kilka spośród działań nawiązujących dialog z przeszłością, aktywizujących przestrzeń współczesną. W krajobrazie Bałut, jednej z dzielnic Łodzi, widać połączenie niespełnionego snu o rewolucji urbanistycznej i przebłysków minionej tożsamości miasta Litzmannstadt, które stwarza szansę przestrzeniom zielonym, by stały się ich spoiwem. Autorka bada zależność między miejscami pamięci, a przestrzeniami zielonymi w krajobrazie Bałut pod kątem kompozycji jako narzędzia narracyjnego w przestrzeni.

Abstract

Karol Borowiecki, Maks Baum and Moryc Welt - a Pole, a German and a Jew - the heroes of "The Promised Land" - embody the layering of cultures that have been forming Łódź already since the eighteenth century. The city is currently facing subjects of restoring the memory of its past inhabitants. The yearly Łódź of Four Cultures Festival, the revitalisation of sites of genocide or the establishment of new memorial sites like Survivors' Park and Grey Ranks Park are but a few of the efforts that initiate dialogue with the past and that activate contemporary space. In the landscape of Bałuty, one of the districts of Łódź, we can see a combination of the unrealised dream of an urban planning revolution and glimpses of the past identity of the city of Litzmannstadt, which gives a chance for green areas to become their binding element. The author studied the dependency between memorial sites and green spaces in the landscape of Bałuty in terms of composition as a narrative tool within space.

Słowa kluczowe: kompozycja, zieleń, Łódź, Bałuty, pamięć, ekspresja, dialog
Keywords: composition, greenery, Łódź, Bałuty, memory, expression, dialogue

Łódź, jako dawne miasto czterech kultur – polskiej, żydowskiej, niemieckiej, rosyjskiej – podzielone trudnym splotem zdarzeń, ma wiele historii, które odkrywa na nowo, w poszukiwaniu dawnej tożsamości. Nieraz, owym poszukiwaniom towarzyszą tereny zielone. Park Staromiejski z Pomnikiem Dekalogu, Park Ocalałych z pomnikiem Sprawiedliwych wśród Narodów Świata i Kopcem Karskiego, Centrum Dialogu im. Marka Edelmana, Park im. Szarych Szeregów z pomnikiem Martyrologii Dzieci, Nowy Cmentarz Żydowski, Stacja Radegast – to kilka z „zielonych” miejsc pamięci na terenie dzisiejszych Bałut – obszaru szczególnie doświadczonego historią.

Ta dzielnica w północnej części miasta, choć nie uwodzi architekturą, nie zaprasza w przyjazne miejsca publiczne, ani nie czaruje atrakcjami, jest obszarem intrygującym i pełnym treści. Obszarem, który boryka się zarówno z problemem przestrzeni zaniedbanych i opuszczonych (można spotkać pustostany, wybite okna, niedziałające już lokale usługowe), ale także z trudną historią – tu, w latach 1940–1944 było getto. Z jednej strony odpycha jako miejsce niebezpieczne, a drugiej przyciąga terenami zielonymi, które jednocześnie opowiadają historię miasta.

Łódź, as a former city of four cultures – Polish, Jewish, German and Russian – divided by a difficult course of events, has many histories that it discovers anew in search of its past identity. These pursuits are often accompanied by green areas. Staromiejski Park with the Decalogue Monument, Survivors' Park with the Monument of the Righteous Among the Nations, and the Mound of Karski, the Marek Edelman Centre of Dialogue, Grey Ranks Park with the Children's Martyrology Monument, the New Jewish Cemetery, Radegast Station – are only a few of the "green" memorial spaces in the area of contemporary Bałuty – an area that has had a particularly difficult history. This district in the northern part of the city – although it does not seduce us with its architecture, invite us into friendly public places, nor does it charm us with attractions – is a place that is intriguing and full of narratives. An area that is troubled by the problem of neglected and abandoned spaces (we can find abandoned buildings, broken windows and vacant premises here), but also with a difficult history – in the years 1940-1944 it was the site of a ghetto. On the one hand it repulses us as a dangerous place, while on the other it attracts us with green areas, which simultaneously narrate the history of the city.

* Mgr inż. arch. Małgorzata Petelenz, Instytut Projektowania Urbanistycznego, Wydział Architektury, Politechnika Krakowska / mgr inż. arch. Małgorzata Petelenz, Institute of Urban Design, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology, malgorzatapetelenz@gmail.com

1. BAŁUTY HISTORYCZNE

Już na początku XV wieku można zauważyć w literaturze wzmianki o wsi Bałuty, jako części dominium Radogoszcz. Zespół ten znajdował się na drodze traktu piotrkowskiego, łączącego Włocławek ze Zgierzem.

W XIX w. w Łodzi rozwija się przemysł włókienniczy. Miasto powiększa swoje terytorium ponad dwukrotnie, lecz Łódź wciąż grozi przeludnieniem.¹ Jako obszar dobrze skomunikowany i atrakcyjny dla ludności napływowej, Bałuty stają się największą wsią w Europie. Stan ten trwa aż do roku 1915, gdy po wieloletnich planach inkorporacji północnych przedmieść do Łodzi, Bałuty zostają przyłączone do miasta przez władze niemieckie. Jako efekt reorganizacji terytorialnych struktura dróg diametralnie się zmienia, co przyczynia się do ekonomicznego i społecznego awansu obszaru.²

Od kwietnia 1940 r. do sierpnia 1944 r. na terenie części Bałut i Starego Miasta zlokalizowane było getto Litzmannstadt – pierwsze odizolowane getto na terenie okupowanej Polski. Wybrano tereny najbardziej zaniedbane, z najgorzej rozwiniętą infrastrukturą miejską (np. brak kanalizacji), zamieszkiwane przez ludność ubogą, a także w dużej części przez Żydów.

W latach pięćdziesiątych władze socjalistyczne planowały dokonać przeprojektowania obszaru Bałut, tworząc z zaniedbanego, opuszczonego po wojnie terenu imponującą dzielnicę robotniczą. Autorem planu był Ryszard Karłowicz wraz z zespołem pracowni ZOR³, a dalszymi uzupełnieniami kierował Bolesław Tatariewicz wraz z pracownią Miastoprojekt.

Docelowo plan był przeznaczony dla 40 tysięcy mieszkańców zgromadzonych w sześciu niezależnych osiedlach – każde z nich miało mieć zapewnione usługi, szkołę, przedszkole etc. Przewidziane były również dwa obszary reprezentacyjne – Rynek Starego Miasta – który częściowo został zrealizowany – oraz Rynek Bałucki, do realizacji którego nigdy nie doszło.⁴ Istotną rolę w planie odgrywały także tereny zielone – zarówno na obszarze każdego osiedla przewidziane były parki, jak i w skali całego założenia – zielone szwy od strony południowej i północnej. Z powodu zmiany władzy i niedoborów finansowych jedynie dwa obszary zostały częściowo zrealizowane – osiedle staromiejskie w okolicy Starego Rynku, a także zespół Bałuty I.

W roku 1954 Bałuty stały się jedną z 7 dzielnic administracyjnych Łodzi, która w dalszych latach zostaje powiększona. W 1993 r. podział na łódzkie dzielnice zostaje zniesiony, lecz w świadomości mieszkańców, Bałuty wciąż jawią się jako określony obszar o charakterystycznej tożsamości.

2. BAŁUTY WSPÓŁCZESNE

Bez kija i noża nie podchodź do Bałuciorza – to popularne powiedzenie, obrazujące z jakimi problemami zarówno w przeszłości, jak i dzisiaj boryka się obszar Bałut. Kojarzy się z przestępczością już od początku XX wieku, gdy narodziły się legendy o Ślepym Maksie – legendarnym łódzkim gangsterze.⁵ Bałuty mają więc opinię dzielnicy niepokojącej, zaniedbanej, na której podwórkach rozwija się patologia. Dziś wizerunek ten zdominowany jest przez wojny kibiców klubów piłkarskich: RTS Widzew Łódź i ŁKS Łódź. Niekończące się blokowiska, niedostateczne oświetlenie uliczne, brak usług

1. HISTORICAL BAŁUTY

Mentions of the village of Bałuty could be found in literature already at the start of the fifteenth century, as a part of the domain of Radogoszcz. This complex was located along the route of the Piotrków trail, which connected Włocławek with Zgierz.

In the nineteenth century Łódź was the site of the development of the textile industry. The city expanded its territory over twofold, however, it was still under threat from overpopulation¹. As an area with good circulation and attractive to newcomers, Bałuty became the largest village in Europe. This state of affairs would last up to the year 1915, when, after many years of planning the incorporation of the northern suburbs into Łódź, Bałuty were incorporated into the city by German authorities. As an effect of territorial rearrangements, the road structure changed dramatically, which led to the economic and social advancement of the area².

From April 1940 to August 1944 a part of Bałuty and the Old Town were the site of the Litzmannstadt ghetto – the first isolated ghetto in occupied Poland. Areas that were the most neglected, with the most poorly developed urban infrastructure (e.g. no sewerage), inhabited by the poor, and also largely by Jews, were selected.

In the 1950's the socialist authorities planned to redesign the area of Bałuty, converting an area that was neglected and abandoned after the war into an impressive workers' district. The author of the plan was Ryszard Karłowicz, along with the design team of the ZOR³ design office, while further supplementations of the design were supervised by Bolesław Tatariewicz along with the Miastoprojekt design office.

The plan was ultimately meant for 40 thousand residents gathered into six independent housing estates – each of which was to be provided with services, a school, a kindergarten, etc. Two representative areas were also featured – the Old Town Market Square – which was partially built – and the Bałuty Market Square, which was never built⁴. Green areas also played an essential role in the plan – the areas of each of the districts featured parks, while on the scale of the entire layout – there were green stitches from the southern and northern side. Due to the change in government and financial shortages, only two areas were partially built – the Osiedle Staromiejskie housing estate near the Old Market Square, as well as the Bałuty I complex.

In 1945 Bałuty became one of the seven administrative districts of Łódź, which was expanded during later years. In 1993 the division into Łódź's districts was abolished, however, in the minds of the residents Bałuty are still seen as a specific area with a distinct identity.

2. CONTEMPORARY BAŁUTY

Bez kija i noża nie podchodź do Bałuciorza (roughly translated as *don't approach a local from Bałuty without a stick and a knife*) – is a popular saying, illustrating the problems that the area of Bałuty faced in the past, as well as the ones that it faces today. It was associated with crime already at the start of the twentieth century, when the legends about Blind Max – a legendary Łódź gangster – were first born⁵. Bałuty thus have an opinion of an unsettling, neglected district, whose courtyards are home to a developing social pathology. This image is dominated by the clashes of football hooligans

IL. 1-3

i kulturalnego życia nocnego wpływają na postrzeganie dzielnicy jako niebezpiecznej.

[...] *patologia widzę to co dnia, za zbrodnią zbrodnia, [...], bałucka krew płynie w moich żyłach, [...], wieczne pole bitwy, dzielnica dwóch klubów* [...]⁶

[...] *Zawód-jubiler, hobby-diller, Tak płynie bałucki thriller* [...]⁷

To tylko fragmenty z twórczości popularnych raperów jak O.S.T.R czy Beron, którzy obrazują Bałuty jako przestrzeń kryminogenną, ale także wyrażają swoje przywiązanie – dając dowód na utworzenie się lokalnej tożsamości miejsca.

Na budynkach pojawiają się graffiti w dowcipny sposób wchodzące w dyskurs charakterystyczny dla napisów na murach, np. „ŁKS śpi w skarpetkach”⁸, co dowodzi, że społeczność bałucka charakteryzuje się wysoką świadomością własnej tożsamości i eksploatuje ją w wesoły sposób. Profil na portalu społecznościowym Facebook – *Bałuty*⁹, przy pomocy artystycznych zdjęć i filmów prezentuje codzienną przestrzeń miejską Bałut. Profil obserwuje 12,5 tys użytkowników portalu, zatem pomimo szorstkiego charakteru tego miejsca, odbiorcy chętnie poszukują w nim poetyckiego *genius loci*.

Bałuty, jako obszar dawnego getta, był terenem koniecznym do ponownego zagospodarowania nie tylko w wymiarze nowego planu urbanistycznego. Bałuty wymagają też nowej narracji, perspektywy zmianą która pozwoli na zrozumienie przeszłości i utworzy pomost ze współczesnością. Potwierdzeniem owej potrzeby jest działalność indywidualnych twórców. Dzięki pomysłowi Katarzyny Tośty na ścianach bu-

IL. 4-6

supporting the RTS Widzew Łódź and ŁKS Łódź football clubs. The unending panel block estates, insufficient street lighting, a lack of services and culture-related nightlife affect the perception of the district as a dangerous place.

[...] *pathology, I see this every day, crime after crime, [...], Bałuty blood runs through my veins, [...], an eternal field of battle, a district of two clubs* [...]⁶

[...] *Profession-jeweller, hobby-dealer, this is the unfolding of the Bałuty thriller* [...]⁷

These are but fragments of the works of popular rappers like O.S.T.R. or Beron, who depict Bałuty as a criminogenic space, but also express their attachment – providing proof of the formation of a local identity of the area.

Graffiti which humorously engages in discourse characteristic of writings on walls appears on the buildings, like “ŁKS sleeps in their socks”⁸, which proves that the community of Bałuty is characterised by a high awareness of its own identity and makes use of it in a joyous manner. The *Bałuty*⁹ profile on the Facebook social media website, through the use of artistic photographs and films, presents the everyday urban space of Bałuty. The profile is observed by 12,5 thousand users of the website, which means that despite the rough character of this place the audience eagerly searches for a poetic *genius loci* within it.

Bałuty, as the site of the former ghetto, was an area that required redevelopment that was not confined solely to the dimension of a new urban plan. Bałuty also require a new narrative, a perspective for change that will allow it to understand the past and create a bridge with contemporaneity. The

dynków na terenie Bałut powstały murale z autentycznymi wizerunkami bałuckich dzieci wielu kultur z czasu okupacji, wzorowanych na archiwalnych zdjęciach.¹⁰ Dzięki instalacjom artystycznym Anki Leśniak na opuszczonych budynkach przywrócona została pamięć na temat kobiet ważnych dla historii Łodzi (*Michalina Zuch dziewczyna* oraz *Fifi Zastrow. Acta est fabula*).¹¹

Na terenie Bałut zieleń są istotnym nośnikiem pamięci, będące wyciszonym tłem dla pomników i miejsc zadumy, wprowadzając nastrój sacrum na obszarze chaosu przestrzennego, naznaczonego trudną historią.

3. PARK STAROMIEJSKI

Park Staromiejski¹² znajduje się w południowej części Bałut, pomiędzy ulicami Północną i Zachodnią. Przed wojną znajdowała się tutaj synagoga wielka tzw. Altstedt, targ rybny i zabudowa, którą w większości zamieszkiwała ludność żydowska. Część zabudowy uległa zniszczeniu lub wyburzeniu podczas wojny, by wyraźnie zarysować i odizolować południową ścianę getta. Po wojnie zdecydowano, by ten teren zaaranżować jako park. Jego dominującym elementem jest zbiornik wodny o kształcie okręgu na miejscu dawnej Altstedt (il. 3,A). Tuż obok znajduje się kolejny okrąg – skwer z Pomnikiem Dekalogu¹³ w formie półkolistej, wznoszącego się muru z figurą Mojżesza (il.3,B). W zależności od definicji, można zastanawiać się, czy jest to miejsce pamięci¹⁴. Jednak przywołanie dekalogu, jako symbolu występującego zarówno w kulturze chrześcijańskiej (Dziesięć Przykazań), jak i żydowskiej (Dziesięć Oświadczeń) daje pole dialogu i przywracania dawnej łódzkiej tożsamości. Park Staromiejski jest początkiem zielonego szlaku Bałut.

4. PARK OCALAŁYCH

*Jesteśmy starymi drzewami,
Głęboko i szeroko wrosniętymi w ziemię,
O wielkich koronach, które zdobią świat.*¹⁵

Pisał Rachmund Bryks w wierszu „Nie trać nadziei”, który stał się inspiracją dla Haliny Elczewskiej – pomysłodawczyni sadzenia drzew w Parku Ocalałych. Autorką koncepcji parku jest architektka krajobrazu Grażyna Ojrzyńska, a autorką projektu – Monika Michnowska.

W ciągu 12 lat od roku 2004 ponad 500 Ocalałych z łódzkiego getta zostawiło tu swoją sadzonkę Drzewa Pamięci¹⁶ (il. 6,C). Ich nazwiska widoczne są zarówno przy drzewie, jak i na pomniku w formie imiennych tablic ciągnących się w posadzce wzdłuż głównej osi założenia (il.6,D). Aleja Arnolda Mostowicza łączy dwa dominujące elementy kompozycji: Pomnik Sprawiedliwych Wśród Narodów Świata (E) i Kopiec Karskiego (il.6,F).¹⁷ Pomnik Sprawiedliwych... autorstwa Czesława Bieleckiego znajduje się w zachodniej części Parku, stanowiąc kontynuację zielonego szwu Bałut, (od Parku Staromiejskiego przez Park Helenów). Pomnik tworzą ściany z tablicami z nazwiskami osób, które zaangażowane były w pomoc ofiarom zagłady. Z lotu ptaka ściany przybierają formę przetworzonej Gwiazdy Dawida – powszechnie rozpoznawalnego symbolu judaizmu. Jedno z ramion zostaje zastąpione postumentem z orłem, wskazującym kierunek ku głównej alei.

activity of individual artists is a confirmation of this need. Thanks to Katarzyna Tościa's idea, the walls of the buildings in the Bałuty area were covered with murals featuring authentic images of local children of many cultures from the period of the occupation, modelled after archival photographs¹⁰. Thanks to the artistic installations of Anka Leśniak on the abandoned buildings, the memory of women important to the history of Łódź has been reinstated (*Michalina Zuch dziewczyna* as well as *Fifi Zastrow. Acta est fabula*)¹¹.

Greenery is an essential conveyor of remembrance in Bałuty, constituting a quiet background for monuments and memorial sites, introducing an atmosphere of *sacrum* in an area of spatial chaos, marked by a difficult history.

3. STAROMIEJSKI PARK

Staromiejski Park¹² is located in the southern part of Bałuty, between Północna and Zachodnia Street. Before the war it was the site of a great synagogue, the so-called Altstedt, a fish market and buildings which were mostly inhabited by Jews. A portion of the buildings was destroyed or demolished during the war, in order to clearly demarcate and isolate the southern wall of the ghetto. After the war it was decided that the area should be arranged into a park. Its dominant feature is a water reservoir in the shape of a circle in place of the former Altstedt (ill. 3,A). Close by is another circle – a green square with the Decalogue Monument¹³ in the form of a semicircular, rising wall with a statue of Moses (ill. 3,B). Depending on the definition, it is up for discussion whether it is a memorial site¹⁴. However, making a reference to the Decalogue as a symbol that is present in Christian culture (the Ten Commandments), as well as in Jewish culture (the Ten Sayings), provides a space for dialogue and restoring the past identity of Łódź. Staromiejski Park is the start of the green trail of Bałuty.

4. SURVIVORS' PARK

*We are old trees,
Rooted deeply and broadly in the earth,
With great crowns that decorate the world.*¹⁵

So wrote Rachmil Bryks in his poem "Do not lose hope", which became an inspiration for Halina Elczewska – the originator of the idea of planting trees in Survivors' Park. The author of the conceptual design of the park was the landscape architect Grażyna Ojrzyńska, while the author of the design was Monika Michnowska.

Over the course of 12 years since 2004, over 500 Survivors of the Łódź ghetto have left their seedlings of Memorial Trees¹⁶ here (ill. 6, C). Their names are visible near each tree, as well as on a monument in the form of named plaques that run in the paved surface along the main axis of the layout (ill. 6, D). Arnold Mostowicz Avenue connects two dominant elements of the composition: the Monument to the Righteous Among the Nations (E) and the Mound of Karski (ill. 6, F)¹⁷. The Monument of the Righteous Among the Nations by Czesław Bielecki is located in the western part of the Park, forming a continuation of the green stitch of Bałuty (from Staromiejski Park through Helenów Park). The monument is composed of walls featuring plaques containing the names of people who were involved in aiding genocide victims. From a birds-eye view the walls take on the form of an altered Star of David – a widely accepted symbol of Judaism. One of

Wzdłuż Alei Mostowicza wciąż przybywa Drzew Pamięci. Sadzone są w regularnych rzędach, podkreślających główną oś parku. Na jej zakończeniu widnieje zielony kopiec o wysokości 8,5 m dedykowany Janowi Karskiemu – polskiemu kurierowi, który wiadomości o holokauście i potrzebie niesienia pomocy dostarczał do władz USA i Wielkiej Brytanii. Na szczycie kopca znajduje się pomnik Karskiego w formie mosiężnej postaci siedzącej na ławce, spoglądającej w kierunku Pomnika Sprawiedliwych, podkreślając osiowość założenia.

W północnej części parku znajduje się Centrum Dialogu im. Marka Edelmana (il.6,G). Mieści się w budynku zaprojektowanym przez Uri Shetrit'a i Witolda Gilewicza z pracowni IMB Asymetria¹⁸. Budynek sprawia wrażenie powstałego z warstw – szkła, betonu i kamienia. Spoista, pokryta kamieniem bryła poprzecinana szklanymi formami balansuje na granicy harmonii i niepokoju. Łączy w sobie przeciwieństwa i rozmaite formy, podkreślając treść jaką za sobą niesie – dialog, a zatem połączenie nieraz przeciwnych sobie podmiotów.¹⁹

5. PARK IM. SZARYCH SZEREGÓW

Park im. Szarych Szeregów znajduje się ok. 500m na północ od Parku Ocalałych. Tu, w latach '60tych wyburzono znaczną część zabudowy i zazieleniono obszar. To kolejne miejsce Bałut, gdzie pamięć o wydarzeniach związanych ze śmiercią celebrowana jest roślinnością – symbolem życia. Park jest jednocześnie początkiem Szlaku pamięci ofiar hitlerowskiego ludobójstwa²⁰ na terenie obecnego województwa łódzkiego.

Teren jest wyraźnie podzielony na trzy równoległe części, przecięte ciągami komunikacyjnymi – ulicą Tadeusza Boya-Żeleńskiego i traktem pieszym, będącym kontynuacją ulicy Brackiej. Ten ostatni stanowi spacerową oś kompozycyjną, będącą jednocześnie monumentalnym założeniem pomnikowym z szeroką kaskadą schodów, ponad wrzecionowatym skwerem. Na szczycie schodów w alei spacerowej znajduje się Pomnik Martyrologii Dzieci „Pękniętego Serca” (il. 9,H) autorstwa Jadwigi Janus i Ludwika Mackiewicza, poświęcony dzieciom zamordowanym w tzw. Prewencyjnym obozie Policji Bezpieczeństwa dla młodzieży polskiej w Łodzi przy ul. Przemysłowej²¹. Rzeźba przedstawia postać wychudzonego dziecka, które – widziane od tyłu – opiera się o skorupę ogromnej formy przypominającej pęknięte serce, z której postać dziecka jest negatywowo wycięta. Pomnikowi towarzy-

the arms was replaced with a plinth with an eagle, pointing towards the direction of the main avenue. More and more Memorial Trees are still being planted along Mostowicza Avenue. They are being planted in regular rows, highlighting the main axis of the park. At its culmination is a green mound with a height of 8,5 metres, dedicated to Jan Karski – a Polish courier, who delivered information about the Holocaust and the need for aid to the governments of the US and Great Britain. At the top of the mound is a monument to Karski in the form of a brass figure sitting on a bench, looking in the direction of the Monument of the Righteous, highlighting the axial character of the layout.

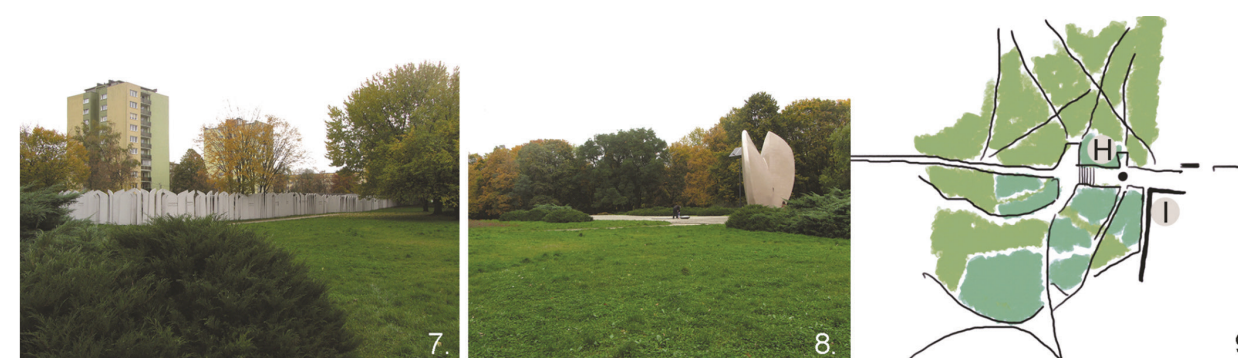
In the northern part of the park is the Marek Edelman Centre of Dialogue (ill. 6, G). It is housed in a building designed by Uri Shetrit and Witold Gilewicz of the IMB Asymetria¹⁸ design company. The building appears to be made out of layers – glass, concrete and stone. The compact, stone-covered massing cut by glass forms balances on the line between harmony and restlessness. It combines opposites and various forms, highlighting the message that it conveys – dialogue, and thus a combination of often mutually opposing entities¹⁹.

5. GREY RANKS PARK

Grey Ranks Park is located around 500 metres to the north of Survivors' Park. A significant part of the area's buildings were demolished in the 1960's and the area was planted with greenery. It is another place in Bałuty where memory of events associated with death is celebrated through greenery – a symbol of life. The park is simultaneously the start of the Memorial trail of Nazi genocide²⁰ in the territory of the current Łódź voivodship.

The area is clearly divided into three parallel sections, crossed by circulation trails – Tadeusza Boya-Żeleńskiego Street and a pedestrian route which constitutes a continuation of Bracka Street. The latter forms a walking compositional axis, which is simultaneously a grand monument complex with a broad cascade of stairs above a spindle-shaped green square. At the top of the stairs is the "Broken Heart" Children's Martyrology Monument (ill. 9, H) by Jadwiga Janus and Ludwik Mackiewicz, devoted to the memory of children murdered at the so-called Preventative Security Police Camp for Polish youth in Łódź near Przemysłowa Street²¹. The sculpture depicts the emaciated frame of a child, which – when seen from behind – leans on the shell of an immense form which resembles a broken heart,

IL. 7-9

szy pamiątkowa tablica w posadzce. Kompozycja wywiera tym mocniejsze wrażenie, gdyż widziana na tle zieleni, stanowi jedyną dominantę.

U wyjścia z parku, na początku ulicy Brackiej, znajduje się dalsza część pomnika: część niefiguratywna, mniej dosłowna. Fragment ogrodzenia sąsiedniej działki zastąpiony jest murem kamiennych tablic, charakterystycznie zaokrąglonych w górnej partii, symbolizując ścianę prewencyjnego obozu dziecięcego (il.9,I). Niektóre płyty noszą na sobie wyryte nazwy obozów zagłady z całej Polski. Wzdłuż ulicy Brackiej płyty – skupione w krótkich liniach – umieszczone są jeszcze w kilku miejscach, przedłużając linię oddziaływania pomnika-drogi, a także prowadząc wzrok obserwatora w dal, na wschód. Rozmieszczenie tablic ma wskazywać granice dawnego obozu dziecięcego.

6. NOWY CMENTARZ ŻYDOWSKI

Podążając za tablicami Pomnika Martyrologii Dzieci, przez ulicę Bracką dociera się do dawnego wejścia Nowego Cmentarza Żydowskiego – największej obszarowo europejskiej nekropolii żydowskiej.²² Dominującą zasadą kompozycyjną na tym obszarze jest główna oś spacerowa, wzdłuż której można zauważyć nagromadzenie macew (il.12,J). Oś zapoczątkowana jest wejściem głównym od strony ulicy Zmiennej, któremu towarzyszą budynki m.in. łaźni i domu przedpogrzebowego (il.12,K).²³

Niezwykły charakter tego miejsca wynika z obrzędowości żydowskiej i traktowania grobu zmarłego, jako materii nienaruszalnej. W przeciwieństwie do opieki nad cmentarzem chrześcijańskim – na grobach żydowskich nie ma żadnych widocznych dowodów na to, że zostały odwiedzone²⁴. Rzeźbione, kamienne płyty nagrobne, pokryte mchem, stają się jednością z otaczającą zielenią. Groby oddalone od głównej alei wydają się wnikać wgłąb masy dzikich drzew i krzewów. Przenikanie się materii naturalnej i tej, spod ręki człowieka, daje w tym miejscu niezwykle charakter dzikości i zadumy – przeciwieństwo do starannie zaaranżowanego Parku Ocalonych.

7. STACJA RADEGAST

Kolejnym przystankiem na szlaku miejsc pamięci Bałuty jest Stacja Radegast z Muzeum i Mauzoleum na Radogoszczu.²⁵ Stacja Radegast powstała w 1925 roku, jako połączenie kole-

and from which the figure of the child is cut out as if in a negative. The monument is accompanied by a memorial plaque in the paved surface. The composition makes an even more striking impression as it is seen against the background of greenery, constituting the sole landmark.

At the exit from the park, at the start of Bracka Street, there is the second part of the monument – a non-figurative, less explicit part. A fragment of the fence of the adjacent plot has been replaced by a wall made out of stone tablets, characteristically sharpened in their upper part, symbolising the wall of the preventative children's camp (ill. 9, I). Some of the tablets bear inscriptions of the names of death camps from all over Poland. Along the length of Bracka Street, the tablets – grouped into short lines – are placed in a number of spots, extending the line of impact of the monument-path, in addition to leading the observer's vision towards the horizon, to the east. The placement of the tablets is meant to outline the borders of the former children's camp.

6. NEW JEWISH CEMETERY

Following the tablets of the Children's Martyrology Monument, along Bracka Street, we arrive at the former entrance to the New Jewish Cemetery – the largest Jewish necropolis in Europe in terms of area²². The dominant compositional principle in this area is the main pedestrian axis, along which we can find an accumulation of *matzevot* (ill. 12, J). The axis starts at the main entrance from Zmienne Street, which is accompanied by the buildings of, among others, the bathhouse and the funeral home (ill. 12, K)²³.

The extraordinary character of this place is a result of Jewish ritual and treating the grave of a deceased person as inviolate matter. Contrary to care for a Christian cemetery – on Jewish graves there are no visible signs of anyone's visits²⁴. Sculpted stone tombstones, covered in moss, become one with the surrounding greenery. The graves located further away from the main avenue appear to blend into the mass of wild trees and bushes. The blending of natural matter and that which has come from under a man's hand gives this area an extraordinary character of wildness and contemplation – the opposite of the meticulously arranged Survivors' Park.

7. RADEGAST STATION

Another stop on the trail of Bałuty's memorial sites is Radegast Station with the Museum and Mausoleum in Radogoszcz²⁵.

IL. 13–15

jowe między Widzewem, a Zgierzem (później rozbudowane), w pobliżu planowanej wówczas drogi w kierunku Warszawy. Jako strategiczny punkt pod względem transportowym, została zaanektowana przez Niemców podczas II Wojny Światowej. Początkowo służyła jako linia transportowa wszelkiego rodzaju surowców, opału czy żywności, by przestoczyć się następnie w Umschlagplatz dla ludności wywożonej do obozów zagłady (głównie do obozu zagłady w Chełmnie nad Nerem).

Obecnie stacja pełni funkcję otwartego, niebiletowanego muzeum-wystawy (il.15,L), która opowiada o życiu codziennym w getcie, o zagładzie i o dawnej Łodzi. Budynkowi dawnej stacji towarzyszy pomnik w formie wysokich, betonowych ścian zaokrąglonych półkoliście (il.15,M) – przywodząc na myśl formy macew żydowskich. Na każdej z sześciu płyt widać niemieckie nazwy obozów, do których transportowano więźniów: Kulhof am Ner, Stutthof, Gross-Rosen etc.²⁶ Od pomnika ciągnie się betonowy tunel pamięci (il.15,N) z wyrytymi datami od 1939 do 1945 roku, zakończony pomnikiem-kominem (il.15,O), ze znamienym napisem nad wejściem „Nie zabijaj”. Dzięki wyrzeźbionemu murowi całe założenie przybiera linearną formę zakończoną po obu stronach kolejnymi pomnikami, tworząc wzdłuż drogi pamięci.

Stacja Radegast jest ostatnim przystankiem na szlaku pamięci Bałuty²⁷ i choć jego założenie samo w sobie nie zawiera charakterystycznej kompozycji zieleni, to jednak jest istotnym elementem podróży przez pamięć Bałuty. Kierującym się dalej na północ, towarzyszyć będą kolejne tereny zielone, które zaprowadzić mogą wprost do Rezerwatu Przyrody Las Łagiewnicki.

8. PODSUMOWANIE

Bałuty wydają się być obszarem spójnym charakterze – walczącym o odbudowywanie pamięci i poszukującym współczesnej tożsamości. Zielone tereny bałuckie są przestrzeniami pamięci, które, umożliwiając przetworzenie trudnej historii na nowo. Wykorzystując spacerowy charakter parków, w opisywanych przykładach można zauważyć powtarzalność linearnych elementów kompozycji, tworzących animujące miejsca pamięci, w formie drogi. Drzewa Pamięci w precyzyjnie zaprojektowanym Parku Ocalonych, dzięki mchy „pochłaniające” Nowy Cmentarz Żydowski, czy też zieleń dyskretnie towarzysząca Stacji Radegast to elementy „zielonego”, powtarzającego się motywu, stanowiącego

Radegast Station was built in 1925 as a railway connection between Widzew and Zgierz (it was later expanded), close to the then-planned road in the direction of Warsaw. As a strategic point in terms of transport, it was annexed by the Germans during World War II. Initially it served as a transport route for all manners of resources, fuel and foodstuffs, to be later transformed into an Umschlagplatz for the people transported to death camps (mainly to the death camp in Chełmno nad Nerem).

Currently the station fulfils the role of an open, ticket-free museum-exhibition (ill. 15, L), which narrates the everyday life in the ghetto, the holocaust and Łódź of the past. The building of the former train station is accompanied by a monument in the form of tall concrete walls that end in semicircles (ill. 15, M) – bringing to mind the forms of Jewish *matzevot*. On each of the six tablets there are German names of camps to which the prisoners were transported to: Kulhof am Ner, Stutthof, Gross-Rosen, etc.²⁶.

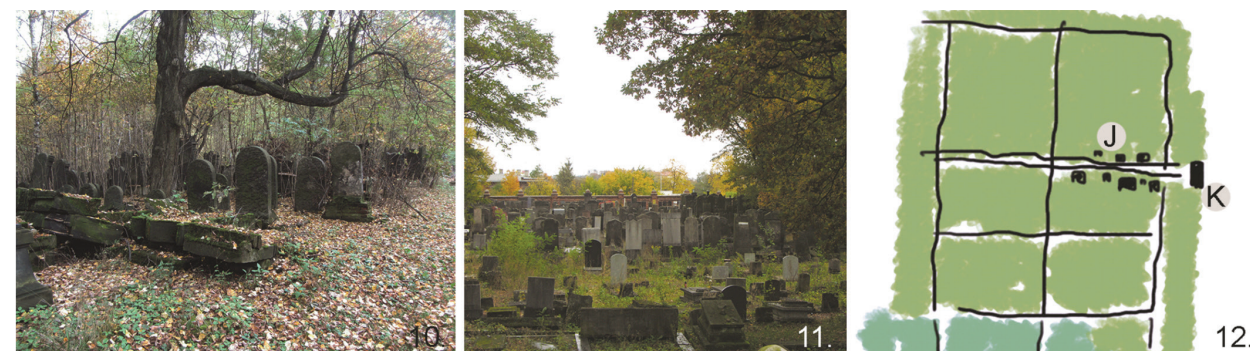
From the monument there extends a concrete memorial tunnel (ill. 15, N) with carved dates from 1939 to 1945, culminating in a monument-smokestack (ill. 15, O), with an ominous inscription over the entrance, reading “thou shall not kill”. Thanks to the sculpted wall the entire layout takes on a linear form culminating in successive monuments on both sides, creating a path of remembrance.

Radegast Station is the final stop on Bałuty's²⁷ memorial trail, and although its layout in and of itself does not feature a characteristic composition of greenery, it is indeed an essential element of the journey across the memory of Bałuty. Those turning further to the north will be accompanied by additional green areas, which can lead straight to the Łagiewnicki Forest Natural Reserve.

8. CONCLUSION

Bałuty appears to be an area with a cohesive character – one that fights for the restoration of memory and searching for a contemporary identity. The green areas of Bałuty are memorial spaces which make it possible to transform difficult history in a new manner. By utilising the pedestrian character of the parks we can observe a repetitiveness of linear composition elements, which form animating memorial sites in the form of a path in the examples that have been presented. Memorial Trees in the precision-designed Survivors' Park, the wild moss that “consumes” the New Jewish Cemetery, or the greenery that discretely accompanies Radegast Station are

IL. 10–12

kojące tło dla traumatycznych treści. Jednocześnie zmysłowy charakter zieleni intensywnie wpływa na percepcję odbiorcy, wzbudzając wspomnienia i wyobrażenia, a jak twierdził Juhani Pallasmaa w *Oczach skóry*:

Percepcja, pamięć i wyobraźnia znajdują się w stanie nieustannej interakcji.

Wnętrze Muzeum Stacji Radegast

ENDNOTES

- ↑ Z 1244ha przed 1821r. do 2736ha w 1840r.
- ↑ Lokalizacja Balut staje się tym korzystniejsza, gdy powstaje trakt łączyczko-piotrkowski dzielący Baluty na dwie części, który w późniejszym okresie połączy się z tzw. Traktem fabrycznym, łączącym Kalisz z Łowiczem przez Łódź i Zgierz. Na linii traktu fabrycznego (Szosa Aleksandrowa) w 1912r powstaje linia tramwajowa.
- ↑ Zakład Osiedli Robotniczych.
- ↑ Projekt Domu Kultury autorstwa Józefa Zbigniewa Polaka z 1951r. został zrealizowany w Rzeszowie. Dziś mieści się w nim Wydział Muzyki Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- ↑ Menachem Bornsztajn, zwany królem dintojry-cywilnego sądu rabinackiego.
- ↑ Beron + Rojal „Bałucka krew”; źródło: https://www.youtube.com/watch?v=4Xinl_LLpuM, [dostęp 15.03.2018].
- ↑ O.S.T.R „Baluty”; źródło: https://www.youtube.com/watch?v=S4-fBWoYHeE,[dostęp 15.03.2018].
- ↑ http://natemat.pl/gallery/75,w-lodzi-trwa-zabawna-wojna-kibicow-na-murach-lks-nie-czyta-ksiazek-rts-jezdzi-tico, [dostęp 25.03.2018].
- ↑ https://www.facebook.com/baluty.fu3sko/,[dostęp 25.03.2018].
- ↑ http://www.dziecibalut.pl/#/landing,[dostęp 07.03.2018].
- ↑ Leśniak Anka, *Visible invisible, Niewidzialne widzialnego*, Poznań, Stowarzyszenie Publish Art, 2017.
- ↑ Autor projektu: Kazimierz Chrabelski. 1953r.
- ↑ Autor rzeźby: Gustaw Zemla. 1995r.
- ↑ Wg autorki *miejsce pamięci* to każda transmisja przeszłości w terażniejszości, jaką możemy ulokować w przestrzeni.
- ↑ Nie trać ducha (Rachmil Bryks, Getto łódzkie, 1940)

To tylko wieje wiatr –

Nie trać duch moje dziecko…

Jesteśmy starymi drzewami,

Głęboko i szeroko wrośniętymi w ziemię,

O wielkich koronach, które zdobią świat.

Silne wiatry burzowe mogą nam

Obrywać liście,

Gałęzie łamać,

Ale nie korony!

Mocnych, głęboko wrośniętych drzew

Wiatry nie zdołają wyrwać

Ani wykorzeńić!

Jesteśmy drzewami wiecznymi,

Dającymi światu pożywne owoce,

Będziemy wieczne!

To tylko wieje wiatr –

Nie trać ducha moje dziecko…

https://www.centrumdialogu.com/park-ocalalych/biogramy-ocalalych [dostęp 07.02.2018].

https://www.centrumdialogu.com/park-ocalalych [dostęp 07.02.2018].

http://sztuka-architektury.pl/article/4123/dla-przeszlosci-i-przyszlosci [dostęp 05.02.2018].

http://www.asymetria44.pl/cetrum-dialogu/ [dostęp 07.02.2018].

http://szlaki.pttk.pl/lodzkie/007.html [dostęp 06.02.2018].

http://www.zielonalodz.pl/parki.php?park=szarychszeregow [dostęp 07.02.2018].

http://kirkuty.xip.pl/lodz.html [dostęp 25.05.2018].

https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/l/497-lodz/114-cmentarze/20533-nowy-cmentarz-zydowski-w-lodzi [dostęp 25.05.2018].

Osoby odwiedzające mogą jedynie ułożyć kamyki w miejscach spoczynku bliskich.

Muzeum Stacja Radegast. Oddział Muzeum Tradycji Niepodległościowych

Autor: Czesław Bielecki, 2006.

Według przykłądów wybranych przez autorkę.

Wnętrze Muzeum Stacji Radegast

LITERATURA

[1] *Baluty legenda i rzeczywistość*, pod red. Marcina J. Szymańskiego, Wyd.1, Łódź, KSIĘŻY MŁYN Dom Wydawniczy, 2017, ISBN 978-83-65026-28-6.

[2] Ciarkowski Błażej, Łódź która nie powstała, Łódź, KSIĘŻY MŁYN Dom Wydawniczy, 2016, ISBN 978-83-7729-330-0.

elements of a “green”, repeating motif, which constitutes a soothing background for traumatic stories. At the same time, the sensual character of greenery intensely affects an observer’s perception, stimulating memories and the imagination, and, as Juhani Pallasmaa stated in the *Eyes of the Skin*:

Perception, memory and imagination are in a state of ceaseless interaction.

Wnętrze Muzeum Stacji Radegast

ENDNOTES

1 From 1244 ha before 1821 to 2736 ha in 1840.

2 The location of Baluty became more favourable after the establishment of the Łęczycza – Piotrków trail, which divided Baluty into two parts, and which would later connect with the so-called Factory trail, connecting Kalisz with Łowicz through Łódź and Zgierz. A tram line was built in 1912 along the line of the factory trail (Aleksandrow’s Road).

3 Zakład Osiedli Robotniczych – Workers’ Housing Section.

4 The design of the Community Centre by Józef Zbigniew Polak of 1951 was built in Rzeszów. Today it houses the Faculty of Music of the University of Rzeszów.

5 Menachem Bornsztajn, called the king of the dintoira – a civilian rabbinic court.

6 Beron + Rojal „Bałucka krew”; source: https://www.youtube.com/watch?v=4Xinl_LLpuM, [retrieved on 15.03.2018].

7 O.S.T.R „Baluty”; source: https://www.youtube.com/watch?v=S4-fBWoYHeE,[retrieved on 15.03.2018].

8 http://natemat.pl/gallery/75,w-lodzi-trwa-zabawna-wojna-kibicow-na-murach-lks-nie-czyta-ksiazek-rts-jezdzi-tico, [retrieved on 25.03.2018].

9 https://www.facebook.com/baluty.fu3sko/,[retrieved on 25.03.2018].

10 http://www.dziecibalut.pl/#/landing,[retrieved on 07.03.2018].

11 Leśniak Anka, *Visible invisible, Niewidzialne widzialnego*, Poznań, Stowarzyszenie Publish Art, 2017.

12 Author of the design: Kazimierz Chrabelski. 1953.

13 Author of the sculpture: Gustaw Zemla. 1995.

14 According to the author, a *memorial site* is any transmission of the past into the present that we can place within space.

15 *Do not lose heart (Rachmil Bryks, The Łódź Ghetto, 1940)*

It’s just the wind blowing –

Do not lose heart my child…

We are old trees,

Rooted deeply and broadly in the earth,

With great crowns that decorate the world.

Strong storm winds can

Tear away our leaves,

Break our branches,

But not the crowns!

Strong, deeply rooted trees

Winds cannot tear away

Nor uproot!

We are eternal trees,

Giving hearty fruit to the world,

We will be eternal!

It’s just the wind blowing –

Do not lose heart my child…

https://www.centrumdialogu.com/park-ocalalych/biogramy-ocalalych,[retrieved on 07.02.2018].

https://www.centrumdialogu.com/park-ocalalych, [retrieved on 07.02.2018].

http://sztuka-architektury.pl/article/4123/dla-przeszlosci-i-przyszlosci ,[retrieved on 05.02.2018].

http://www.asymetria44.pl/cetrum-dialogu/,[retrived on 07.02.2018].

http://szlaki.pttk.pl/lodzkie/007.html,[retrieved on 06.02.2018].

http://www.zielonalodz.pl/parki.php?park=szarychszeregow,[retrived on 07.02.2018].

http://kirkuty.xip.pl/lodz.html,[retrieved on 25.05.2018].

https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/l/497-lodz/114-cmentarze/20533-nowy-cmentarz-zydowski-w-lodzi, [retrieved on 25.05.2018].

Visitors are only allowed to place small pebbles on the places of rest of their loved ones.

Radegast Station Museum. Branch of the Museum of Independence Traditions.

Author: Czesław Bielecki, 2006.

According to examples selected by the author.

Wnętrze Muzeum Stacji Radegast

Bibliography:

[1] *Baluty legenda i rzeczywistość*, ed. Marcin J. Szymański, First ed., Łódź, KSIĘŻY MŁYN Dom Wydawniczy, 2017, ISBN 978-83-65026-28-6.

[3] Leśniak Anka, *Visible invisible, Niewidzialne widzialnego*, Poznań, Stowarzyszenie Publish Art, 2017, ISBN 978-83-941932-1-8.

[4] *Ogrody pamięci w sztuce ogrodowej i architekturze krajobrazu*, pod red.Michała M. Stachowskiego, Kraków, *Czasopismo Techniczne*, Wydawnictwo PK, 2012, ISSN 0011-4561, ISSN 1897-6271.

[5] Ossowski Artur, *Pamięć i niepamięć*, Biuletyn IPN, nr 5(38)/2015, dostępny online: http://www.polska1918-89.pl/pdf/pamiec-i-niepamiec,2550.pdf, [dostęp 25.03.2018].

[6] Pallasmaa Juhani, *Oczy skóry – Architektura i zmysły*, Kraków, Instytut architektury, 2012, ISBN 978-83-63786-01-4.

[7] Rawluk Maciej, *Baluty-palimpsest*, Łódź, ByłoBędzie,2015,IS BN:978-83936961-3-0.

[8] Saryusz-Wolska Magdalena, *Spotkania czasu z miejscem. Studia o pamięci i miastach*, Warszawa, Wydawnictwa Uniwersytety Warszawskiego, 2011, ISBN 978-83-235-0741-3.

[9] Wesolowski Jacek, *The Jewish Heritage in the urban space of Łódź-a question of presence*, [w:] Murzyn-Kupisz Monika, Purchla Jacek, *Reclaiming memory, Urban regeneration in the historic Jewish quarters of Central European cities*, Kraków, International Cultural Centre, 2009, ISBN 978-83-89273-66-6.

[10] Wycichowska Barbara, *Park Ocalalych w Łodzi. Współczesny przykład kreacji przestrzeni służącej zachowaniu pamięci o bohaterach i ofiarach łódzkiego getta*,[W:] *Czasopismo techniczne*, Wydawnictwo PK, 2010, ISSN 1897-6271.

[11] http://kirkuty.xip.pl/index.htm, [dostęp 06.02.2018].

http://www.jewishlodzcmetercy.org/Default.aspx, [dostęp 06.02.2018].

[13] http://www.muzeumtradycji.pl/3-historia/, [dostęp 07.02.2018].

[14] https://www.centrumdialogu.com/, [dostęp 06.02.2018].

[15] Beron + Rojal „Bałucka krew”; źródło: https://www.youtube.com/watch?v=4Xinl_LLpuM, [dostęp 15.03.2018].

[16] O.S.T.R „Baluty”; źródło: https://www.youtube.com/watch?v=S4-fBWoYHeE,[dostęp 15.03.2018].

[17] http://natemat.pl/gallery/75,w-lodzi-trwa-zabawna-wojna-kibicow-na-murach-lks-nie-czyta-ksiazek-rts-jezdzi-tico, [dostęp 25.03.2018].

[18] https://www.facebook.com/baluty.fu3sko/,[dostęp 25.03.2018].

[19] http://www.dziecibalut.pl/#/landing,[dostęp 07.03.2018].

[20] http://sztuka-architektury.pl/article/4123/dla-przeszlosci-i-przyszlosci,[dostęp 05.02.2018].

[21] http://www.asymetria44.pl/cetrum-dialogu/,[dostęp 07.02.2018].

[22] http://szlaki.pttk.pl/lodzkie/007.html,[dostęp 06.02.2018].

[23] http://www.zielonalodz.pl/parki.php?park=szarychszeregow,[dost ep 07.02.2018].

[24] https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/l/497-lodz/114-cmentarze/20533-nowy-cmentarz-zydowski-w-lodzi,[dostęp 25.05.2018].

Wnętrze Muzeum Stacji Radegast

SPIS ILUSTRACJI:

1,2 – https://pl.wikipedia.org/wiki/Park_Staromiejski_w_%C5%81odzi, [dostęp 25.03.2018].

3,6,9,12,15 – schematy autorki.

4,5,7,8,10,11,13,14 – fot. Małgorzata Petelenz, 2017r.

[2] Ciarkowski Błażej, Łódź która nie powstała, Łódź, KSIĘŻY MŁYN Dom Wydawniczy, 2016, ISBN 978-83-7729-330-0.

[3] Leśniak Anka, *Visible invisible, Niewidzialne widzialnego*, Poznań, Stowarzyszenie Publish Art, 2017, ISBN 978-83-941932-1-8.

[4] *Ogrody pamięci w sztuce ogrodowej i architekturze krajobrazu*, ed.Michał M. Stachowski, Kraków, *Czasopismo Techniczne*, Wydawnictwo PK, 2012, ISSN 0011-4561, ISSN 1897-6271.

[5] Ossowski Artur, *Pamięć i niepamięć*, Biuletyn IPN, iss. 5(38)/2015, available online: http://www.polska1918-89.pl/pdf/pamiec-i-niepamiec,2550.pdf, [retrieved on: 25.03.2018].

[6] Pallasmaa Juhani, *Oczy skóry – Architektura i zmysły*, Kraków, Instytut architektury, 2012, ISBN 978-83-63786-01-4.

[7] Rawluk Maciej, *Baluty-palimpsest*, Łódź, ByłoBędzie,2015,IS BN:978-83936961-3-0.

[8] Saryusz-Wolska Magdalena, *Spotkania czasu z miejscem. Studia o pamięci i miastach*, Warszawa, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2011, ISBN 978-83-235-0741-3.

[9] Wesolowski Jacek, *The Jewish Heritage in the urban space of Łódź-a question of presence*, [in:] Murzyn-Kupisz Monika, Purchla Jacek, *Reclaiming memory, Urban regeneration in the historic Jewish quarters of Central European cities*, Kraków, International Cultural Centre, 2009, ISBN 978-83-89273-66-6.

[10] Wycichowska Barbara, *Park Ocalalych w Łodzi. Współczesny przykład kreacji przestrzeni służącej zachowaniu pamięci o bohaterach i ofiarach łódzkiego getta*,[In:] *Czasopismo techniczne*, Wydawnictwo PK, 2010, ISSN 1897-6271.

[11] http://kirkuty.xip.pl/index.htm, [retrieved on 06.02.2018]. http://www.jewishlodzcmetercy.org/Default.aspx, [retrieved on 06.02.2018].

[12] http://www.muzeumtradycji.pl/3-historia/, [retrieved on 07.02.2018].

[13] https://www.centrumdialogu.com/, [retrieved on 06.02.2018].

[14] Beron + Rojal „Bałucka krew”; source: https://www.youtube.com/watch?v=4Xinl_LLpuM, [retrieved on 15.03.2018].

[15] O.S.T.R „Baluty”; source: https://www.youtube.com/watch?v=S4-fBWoYHeE,[retrieved on 15.03.2018].

[16]http://natemat.pl/gallery/75,w-lodzi-trwa-zabawna-wojna-kibicow-na-murach-lks-nie-czyta-ksiazek-rts-jezdzi-tico, [retrieved on 25.03.2018].

[17] https://www.facebook.com/baluty.fu3sko/, [retrieved on 25.03.2018].

[18] http://www.dziecibalut.pl/#/landing,[retrieved on 07.03.2018].

[19] http://sztuka-architektury.pl/article/4123/dla-przeszlosci-i-przyszlosci,[retrieved on 05.02.2018].

[20] http://www.asymetria44.pl/cetrum-dialogu/,[retrieved on 07.02.2018].

[21] http://szlaki.pttk.pl/lodzkie/007.html,[retrieved on 06.02.2018].

[22] http://www.zielonalodz.pl/parki.php?park=szarychszeregow,[retr ived on 07.02.2018].

[23] https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/l/497-lodz/114-cmentarze/20533-nowy-cmentarz-zydowski-w-lodzi, [retrieved on 25.05.2018].

TABLE OF ILLUSTRATIONS:

1,2 – https://pl.wikipedia.org/wiki/Park_Staromiejski_w_%C5%81odzi, [retrieved on 25.03.2018].

3,6,9,12,15 – original schemes,

4,5,7,8,10,11,13,14 – phot. by Małgorzata Petelenz, 2017.